

Роман РАДОВИЧ

ПОЛІСЬКИЙ «ПОСВІТ» (технологічний і культурно-генетичний аспекти)

На основі польових матеріалів, наявних джерел та наукової літератури розглядаються пристрої, за допомогою яких поліщуки освітлювали житла, спалюючи «лучину» (дрібні соснові скалки). Аналізуються їх конструктивні особливості, динаміка розвитку, а також обрядово-ритуальні аспекти, пов'язані із «посвітом». Прослідковується культурно-генетичний зв'язок між освітлювальними та опалювальними пристроями поліського житла.

Ключові слова: етнологія, Україна, Полісся, «лучина», «посвіт», відкрите вогнище, піч, обрядовість.

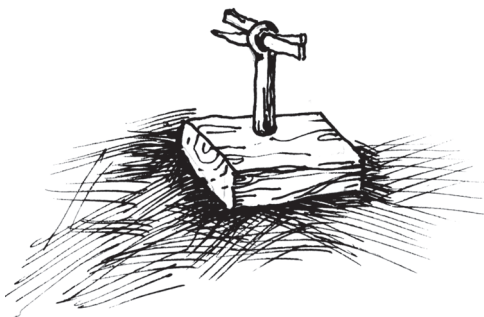
© Р. РАДОВИЧ, 2012

ISSN 1028-5091. Народознавчі зошити. № 5 (107), 2012

Серед етнографічних матеріалів, на яких базується історична етнологія при з'ясуванні походження та еволюції окремих компонентів народної культури, найбільшу цінність становлять пережитки, тобто явища, які виникли сотні чи навіть тисячі років тому і збереглися у традиційному побуті українців до ХХ ст. включно — в первісному чи дещо видозміненому вигляді [8, с. 193]. Власне до таких реліктових явищ у культурі поліщуків відноситься «посвіт» («лучник») — пристрій, за допомогою якого освітлювали житлове приміщення, спалюючи на ньому лучину (дрібні соснові скалки). Прискіпливий аналіз конструктивних особливостей та специфіки функціонування цього, на перший погляд, малозначимого елемента інтер'єру, дає змогу з'ясувати низку питань, пов'язаних не тільки із виникненням та розвитком освітлювальних пристроїв, а й у значно ширшому діапазоні — в контексті становлення опалювальної системи житла поліщуків у цілому.

Перш за все, нагадаємо, що на Поліссі для освітлення житлового приміщення використовували декілька різновидів освітлювальних пристроїв: різної конструкції лучники, каганці, воскові свічки, гасові лампи, засклені ліхтарі промислового чи власного виробництва тощо [36, с. 161—162]. Одним із найдавніших пристроїв такого призначення був каганець. Він відомий на теренах України з давньоруського часу, про що засвідчують археологічні матеріали з Києва, Чернігова, Білгорода, Галича та ін. [37, с. 252]. У другій пол. ХІХ — на поч. ХХ ст. українці освітлювали житло каганцями по усій території: в Карпатах, на Волині, Поділлі, Покутті, Слобожанщині, Середньому Придніпров'ї тощо [37, с. 253]. Однак, як зазначають учені, найбільш поширеним такий світильник був у південній (лісостеповій та степовій) частині України [2, с. 274]. Водночас, не зважаючи на те, що каганці були відомі повсюдно на Поліссі, до поч. ХХ ст. вони тут великої популярності не набули¹. Зокрема, коли у 1860-х рр. на заході етнографічної Волині каганець був вже у широкому вжитку, то на Волинському

¹ Найпростіший поліський каганець («слепок», «слипак», «слипачок») представляв собою глиняну мисочку чи шматок розбитої глиняної посудини, у яку заливали лляну олію і клали «гньотик» (с. Буки Мал. Жит.). Траплялись каганці виготовлені з невеличкої пляшечки, які закривали шматком картоплини з гнотиком із лляних ниток (інколи гнотик протягували крізь металеву трубочку) чи з круглої бляшанки із ниткою-«хвітелом» у металевій трубочці, закріпленій посередині бляшанки [36, с. 161].

Лучник у поліській хаті (за Л.Н.Чижиковою)

Поліссі для освітлення використовували виключно лучину (яку спалювали під «бовдуром») [63, с. 53, 260—261]. Це ж торкається й Східного Полісся: у 40—60-х рр. ХІХ ст. у колишній Чернігівській губернії тільки багаті селяни користувались каганцями, основна ж маса сільського населення використовувала лучину [31, с. 171]. Щодо воскових свічок, то їх здебільшого виготовляли власники бджіл, однак свічки ніколи не були основним засобом освітлення у житлі сільського населення [36, с. 162]. На Поліссі, як і у Білорусі та в тих районах Росії, де довгий час користувались лучиною [2, с. 275], свічки запалювали лише у свята чи з нагоди сімейних урочистостей, використовували їх також у оказійній та календарній обрядовості. Гасові лампи поширились на Поліссі, як і в Україні в цілому, з другої пол. ХІХ ст., тобто з того часу, коли у побут населення Європи почала входити нафта і її продукти [2, с. 277]. Спершу їх використовували жителі при-

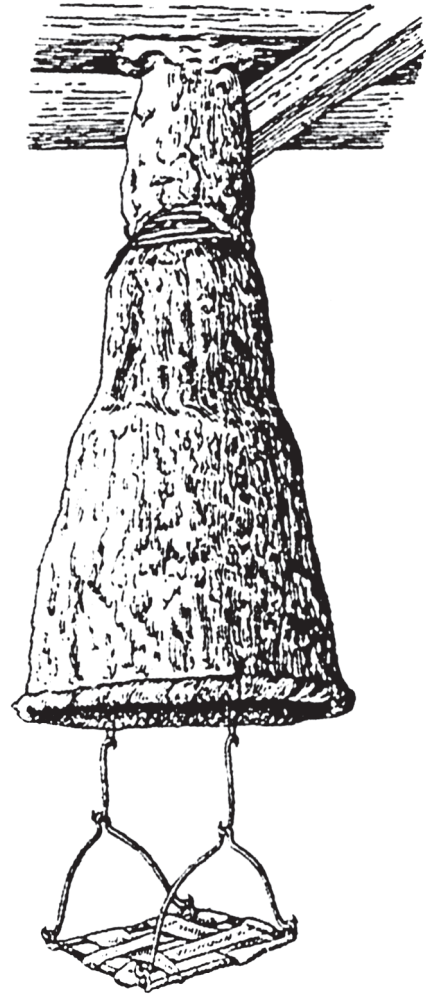
міських сіл, а згодом — й багатші селяни більш віддалених районів. В окремі місцевості Полісся гасові лампи проникали у різний період: у другій пол. ХІХ ст. [31, с. 172], у кін. ХІХ ст. [11, с. 69; 45, с. 241], у другому-третьому десятилітті ХХ ст. [36, с. 162; 54, с. 166]. Зокрема, коли, відповідно до матеріалів російського полковника Генерального Штабу І. Толмачова, у деяких районах Середнього Полісся їх застосовували вже перед 1897 р. [45, с. 241], то у межиріччі рік Ужа і Тетерева гасові лампи («п'ятерик», «восьмерик», «дванадцятерик») із склом чи без нього для освітлення житла заможні селяни почали використовувати лише приблизно у 1920-х рр. [36, с. 162].

Таким чином, на Поліссі ще у першій пол. ХХ ст. основним освітлювальним пристроєм залишався традиційний лучник. Це пояснювалось низкою причин, не останнє місце серед яких займало економічне становище поліщуків, викликане соціальними потрясіннями (Першою та Другою світовими війнами, революцією 1917 р. тощо). Зокрема, коли на теренах нинішнього Дубровицького району в новіших житлах, які опалювали «по білому», вже перед 1914 р. застосовували гасові лампи, і, як зазначали дослідники, посвіт тут залишався у цей час лише в курних хатах, а у новіших можна було бачити тільки слід від нього у стелі [54, с. 166], то вже на поч. 1920-х рр. населення цього краю повністю перейшло на лучину. Знаний дослідник Полісся і Волині Василь Кравченко на поч. 1920-х рр. зазначав: «Південна Волинь хату освітлює керосиновими лампами і рідко де — трісками; щодо Коростенщини, то вона з часу революції майже вся повернулася до лучини, для якої є старовинне приладдя — посвітний комин — це звичайний мішок з рядна, довжиною до 2-х аршин» [22, с. 226]. На цьому ж наголошував й інший дослідник Житомирського Полісся Никанор Дмитрук. Він відзначав, що хоча у 1920-х рр. майже у кожній тутешній хаті була лампа, під стелею також висів світач («светило»), оскільки «...людність більше любить свої «светила» з лучиною ніж лампу... Светило і тепло дає, і світу багато... Чи прясти чи кросна ткати..., присунувся до светила і робиш як при дню» [14, с. 31—32]. Відповідно до матеріалів сучасного коростенського краєзнавця Миколи Брицуна-Ходака, «...«посвет» або «светло», «лушник»... Древній спосіб освітлення відновився у важкі воєн-

ні роки [1940-ві рр. — Р. Р.]. Дірка в стелі хати 30 x 30 см. В ній кріпиться широкий мішок-розтруб донизу, по краю мішка вшивається оріховий [ліщиновий. — Р. Р.] обід для творення круга. Металева решітка з двома гачками для чіпання за круг-мішковину. На решітці клали вогонь для освітлення хати в довгі зимові вечори...»². І. Толмачов теж відзначав, що на теренах Середнього Полісся селяни віддавали перевагу лучині: «...Світло виходить дуже яскраве, хоча й децю мигаюче, причому при повній відсутності диму; поширюється приємний смолистий запах; коли освітлення не потрібне, верхній отвір закривають шматою» [45, с. 241]. Дослідник наголошував на великому значенні цього освітлювального пристрою з погляду гігієни житла, оскільки він не тільки освітлював і частково обігрівав хату, а й слугував «прекрасним вентилятором, що дизенфікує повітря» [45, с. 241]. Ці ж якості лучника відзначено й у інших джерелах: «...Дим іде собі через лучник до гори, на зовні і повітря у цілій хаті очищається, а лучиво дає яскраве, гарне та веселе світло...» [56, с. 316]. Не оминув увагою цей важливий елемент інтер'єру в хаті поліщуків Річицького та Мозирського Полісся (Білорусія) й відомий вчений, знавець слов'янського світу Казимир Мошинський: «У стелі між столом і полицями є кругла діра, у яку щільно входить, завішаний на гаку, світак, який розширюється до низу, децю подібний до великого рукава. Є він звичайно вшитий з лубу або виплетений з лози та вимащений зсередини і ззовні глиною. Називається лучник... Під його нижнім отвором поміщають на чотирьох ланцюжках залізні ґратку («железо»..., «посвет»...), а на неї увечері кладуть запалені щепки лучива («лучина»..., «падсьвет»...) із дуже смолистої висушеної сосни. Лучник відіграє функцію первісної лампи. Вживають його тільки восени і взимку. На ніч ґратку завжди знімають. А отвір в стелі затикають мішком, напханим сіном або соломою («заткало»...), щоби до хати не входило холодне повітря» [60, с. 120—121].

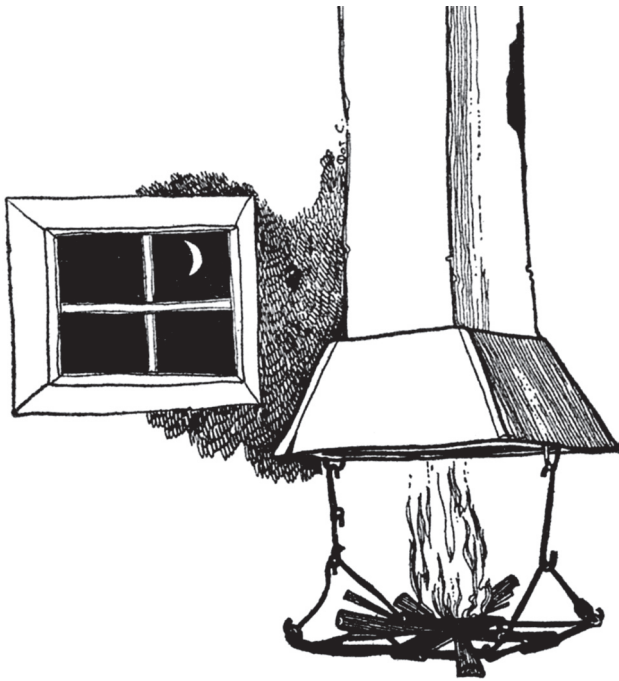
У східних слов'ян, як і у деяких інших народів Європи [2, с. 270—271], освітлення житла за допомогою лучини має давню традицію. Пристрої для спалювання лучини відомі тут з археологічних матеріа-

² Зап. М. Бридуном-Ходаком у с. Недашки Малинського р-ну Житомирської обл. від Недашковського Григорія Антоновича, 1886 р. н. [6, с. 336].

Підвісний «світоч». Село Тур Ратнівського р-ну Рівненської обл. (за Є. Бломквіст)

лів X ст. (поселення Стара Ладога; Росія) [2, с. 272]. Згадує їх також французький військовий інженер Гійом Левассер де Боплан, який впродовж 1630—1648 рр. перебував в Україні: «Використовуються тут світильники, зроблені з просмолених скалок; ті скалки такі дешеві, що за два динари можна купити більше ніж потрібно навіть на найдовшу зимову ніч» [4, с. 24]. Для виготовлення лучини українці, як і східні слов'яни в цілому, використовували різні хвойні та листяні породи (сосну, смереку, березу, осику, дуб, клен, ясень, бук, липу тощо) [2, с. 271; 11, с. 68; 19, с. 11; 59, с. 172—173]. Траплялись випадки, що у деяких місцевостях (колишня Водотницька волость Радомиського повіту) для освітлення приміщення використовували сухі стебла коров'яка (Дивина густоквіткова; *Verbascum thapsus*) [17, с. 621]. Проте, відповідно до наших матеріалів та повідомлень дослідників [36, с. 160; 31, с. 171;

Світлич у хаті 1907 р. в с. Тур Ратнівського р-ну Рівненської обл. (за А. Данилюком)

20, с. 346; 50, с. 326; 60, с. 120—121], на Поліссі «лучину» («лучиво», «скипки», «скіпки», «смолье», «падсьвет») виготовляли, як правило, з сосни (власливо, з її стрижневої частини). Інколи для цього брали й верхні найбільш смолисті гілки [45, с. 240]. Власне стрижнева частина була найбільш «смулною», тут сконцентровано найбільше «живиці» («смулу», «жиру», «смоли», «смолю», «толодіці»), яка при згоранні давала добре полум'я та приємний запах. Найкращими для цього вважались соснові прикоренки: «Лучину кололи з соснових пеньків» (с. Ромейки Волод. Рів.³); «Світили лучиною з смо-

лових пеньків» (с. Гірки Люб. Вол.); «На лучину смолну сосну брали, особливо пеньки, вони дуже смолні» (с. Жовтневе Ол. Жит.); «Лучина з соснових пеньків. Світили тільки сосною лучиною» (с. Журжевичі Ол. Жит.); «Лучина — корінь з сосни, там сам стрижень, він не гниє» (с. Велике Вербче Сар. Рів.). Заготовляли лучину, зазвичай, у літні місяці. Пеньки викорчували, складували у дворі і деякий час витримували під відкритим небом. В процесі атмосферних дій верхня оболонка («оболонь») обігнівала — залишався один «стрижінь», з якого й кололи лучину (інколи «стрижінь» попередньо децю «пропарювали»)⁴. Лучину пропарювали й у деяких інших регіонах України. Наприклад, на Слобожанщині перед тим, як відколювати тріски для лучини, поліно ставили у відро з водою (чи над ним) і добре пропарювали в печі [13, с. 5]. Товщина лучини сягала приблизно 1 см («в палець»), ширина — 3—4 см, довжина — 30—50 см. Горіла така тріска впродовж 15—20 хвилин [36, с. 160]. У мобільних світильниках використовували окремі скипки завдовжки 0,7—1 м, а інколи їх довжина могла досягати 1,5 м [11, с. 68]. Перед використанням лучину сушили на грядках чи на полиці над піччю, на верхньому черіні печі, на припічку, у підпіччі тощо. Зчаста лучину можна було купити й на базарі (с. Недашки Мал. Жит.) [36, с. 160]. Скажімо, ще у 50-х рр. ХІХ ст. жителі деяких поліських сіл спеціалізувались на заготівлі лучини (та виготовлені смоли): с. Жоравець колишнього Овруцького повіту — нині с. Жеревці (Луг. Жит.) [16, с. 317].

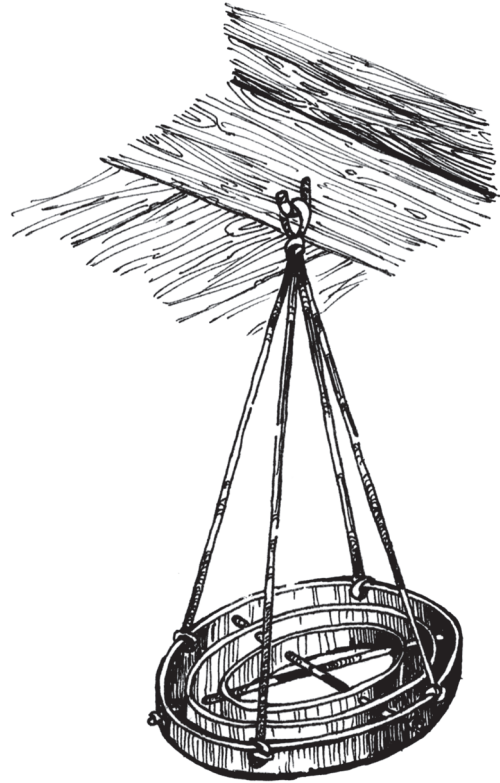
Для спалювання лучини використовували пристрої різноманітних конструкцій. На теренах Полісся (як і поза його межами) відомо декілька їх різновидів. Перш за все розрізняють стаціонарні (нерухомі) та рухомі (знімні, переносні тощо) «посвіти». Окремі дослідники пов'язують появу рухомих освітлювальних пристроїв з поч. ХХ ст. [36, с. 160], однак інші джерела промовляють про їх використання у курних житлах принаймні вже у другій пол. ХІХ ст.

Шеп.; Івано-Франківська обл. — Ів.-Ф., Рожнятівський р-н — Рож.; Черкаська обл. — Черк., Корсунь-Шевченківський р-н — Кор.-Ш.; Львівська обл. — Льв., Жовківський р-н — Жов.

⁴ Зап. 7.07.2011 р. у с. Гірки Любешівського р-ну Волинської обл. від Цибановича (Калакути) Степана Антоновича, 1929 р. н.

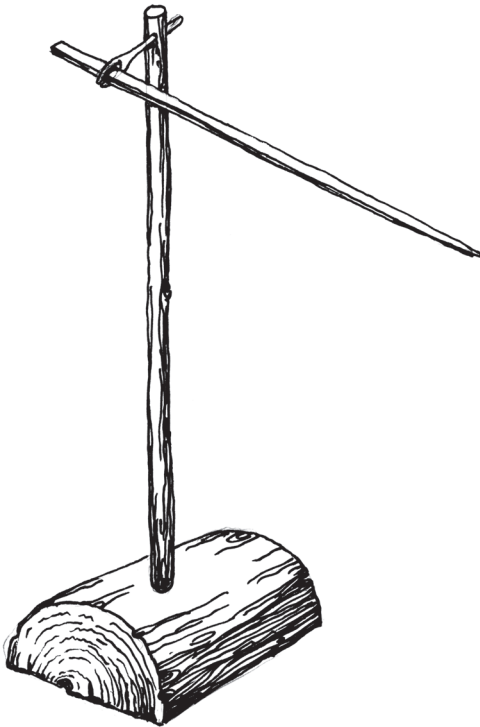
³ Тут і далі для позначення цих адміністративних одиниць будемо використовувати скорочення: Рівненська обл. — Рів., Володимирецький р-н — Волод., Дубровицький р-н — Дуб., Зарічненський р-н — Зар., Костопільський р-н — Кост., Сарненський р-н — Сар.; Волинська обл. — Вол., Любешівський р-н — Люб., Маневицький р-н — Ман., Ратнівський р-н — Рат., Шацький р-н — Шац.; Житомирська обл. — Жит., Ємільчинський р-н — Єм., Новоград-Волинський р-н — Н.-Вол., Овруцький р-н — Овр., Олевський р-н — Ол., Коростенський р-н — Кор., Лугинський р-н — Луг., Малинський р-н — Мал., Народицький р-н — Нар., Радомиський р-н — Рад.; Київська обл. — Київ., Іванківський р-н — Ів., Поліський р-н — Пол., колишній Чорнобильський р-н — Чор.; Чернігівська обл. — Черн., Куликівський р-н — Кул.; Хмельницька обл. — Хм., Шепетівський р-н —

[20, с. 346, 348]. Переносний «світач» («світільник», «посвіт») мав досить просту конструкцію: у широкій дерев'яній колоді або в брусі висвердлювали отвір, у який вставляли вертикальну палицю заввишки до 1,0 м, у розщеплений кінець якої встромляли «скіпку» (місцями останню закріплювали між двома платівками, встановленими поверх палиці) [11, с. 68]. Відомий російський вчений Євгенія Бломквіст описує дещо відмінну конструкцію подібного «скальника» в українців: у дерев'яний обрубок вставляли палицю з двома металевими гачками, у кожен із яких встромляли по лучині з таким розрахунком, щоби, коли згоріла одна, запалити другу [2, с. 272]. Інший російський дослідник О. Кіркор, описуючи у 1882 р. надприп'ятське Полісся, також згадує подібний пристрій: «...У багатьох селах затикано лучиво у залізні виделки, закріплені у дерев'яній підставці» [20, с. 346, 348]. Такі «світачі» під час експлуатації встановлювали посеред хати (чи у іншому місці), а на день переносили у кут приміщення. На Поліссі Білорусі широко використовувались переносні «светачи» («коміни»), які представляли хрестовину чи «кряж», на яку вкладали плоский камінь (тут таке джерело світла називали «каменем») [25, с. 152]. На Волинському Поліссі лучину могли спалювати й іншим способом: вставляючи дві-три скіпки в отвори круглого каменя (очі, рот «адамової голови») [34, с. 57]. За даними А. Данилюка подібний світільник використовували й на Житомирщині (зліпок глини у вигляді людської голови з отворами) [11, с. 68; 12, с. 129]. Аналогічні пристрої траплялись також на етнографічній Волині (с. Серединці Шеп. Хм.). Тут з глини вліплювали невеличку «бабу» з тулубом з голівкою та кількома отворами у тулубі для скалок (світільник ставили на столі чи на печі) [3, с. 221]. Підвісний (знімний) світільник описав сучасний львівський дослідник Василь Сивак у с. Горинь (Мал. Жит.). Цей світільник представляв собою досить просту конструкцію у вигляді трьох-чотирьох металевих обручів різних діаметрів, які вкладали один в одного і з'єднували дротом. На стінках найбільшого обруча вибирали дві-три «дірочки», до яких закріплювали дрот, і навішували цю конструкцію на цв'ях, забитий у сволюку. На систему обручів клали лучину, а знизу підставляли посудину для попелу [36, с. 161].

Підвісний «посвіт» (за В. Сиваком)

Найпримітивнішими зразками стаціонарних світільників був спосіб спалювання лучини, при якому її встромляли у спеціальний отвір обмазаної глиною стіни чи у щілину металевої «бабки» (на зразок підкови, лише дещо тоншої), яку теж закріплювали у стіні [2, с. 272]. Проте, у першій пол. ХХ ст. на Поліссі широко побутував інший різновид стаціонарного світільника, так званий «комінок» («комін», «комін», «комінок», «комінок», «комінчик», «світл'яч» тощо). У цьому випадку «лучину» спалювали біля печі на припічку (у зовнішньому куті, наближеному до запічка). Тут, над припічком, споруджували окремих невеличкий комин («комінок», «комінок»), який розташовували впритул до «комина» печі («комінок був кала печи приробляний»: с. Кухитська Воля Зар. Рів.). Дим із «комінка» крізь спеціальний канал попадав у димозбірник над челюстями печі (сс. Старий Чорторійськ Ман. Вол., Жовтневе Ол. Жит.) чи виводився на горище, звідки горизонтальним «лежачком» попадав у «лежач» від пічного «комина». Частину припічка «під комінком», як правило, відгороджували від його іншої частини нетовстою стінкою. Стінку виготовляли з дошки чи вертикальних кілків і обмащували з двох боків товстим шаром глини або вимуровували з цегли, вста-

Переносний лучник

новленої на ребро. Подібні «комінки» зустрічались по усій території Полісся. Відомі вони на Чернігівщині [2, с. 274; 25, с. 152], Житомирщині (Єм., Н.-Вол., Ол., Овр., Нар., Мал., Кор. Рад. та ін.), Київщині (Ів., Чор., Пол.), проте найбільше поширення їх спостерігаємо на теренах Рівненської та Волинської областей. «Камінки» — ніші у зовнішньому куті печі, у яких спалювали корчі (а дим виводився через комин, з'єднаний з пічним), побутовали на Поліссі Білорусі [25, с. 152]. Польський вчений Чеслав Піткевич описує аналогічні коминки («кумінки», «пікулки») на Річицькому Поліссі [61, с. 334]. Дослідники згадують такий спосіб спалювання лучини й у інших місцевостях Білорусі (особливо на півдні і південному сході: колишні Пінський, Мозирський, Річицький, Гомельський, Рогачовський та ін. повіти) [33, с. 56]. У свій час відомий російський вчений Олександр Харузін зазначав, що місцями у Північно-Західному краї, зокрема у Гродненській губернії, над припічком у куті печі (з боку покуті) розташована ніби вирізана ніша («комин»), яку давніше використовували для спалення лучини, а зараз в цю нішу вставляють нафтову лампу [47, с. 187]. У деяких місцевостях лучину могли спалювати перед челюстями печі: «На припічку перед челюстями світили лучиною, дим йшов у комин» (с. Немовичі Сар.

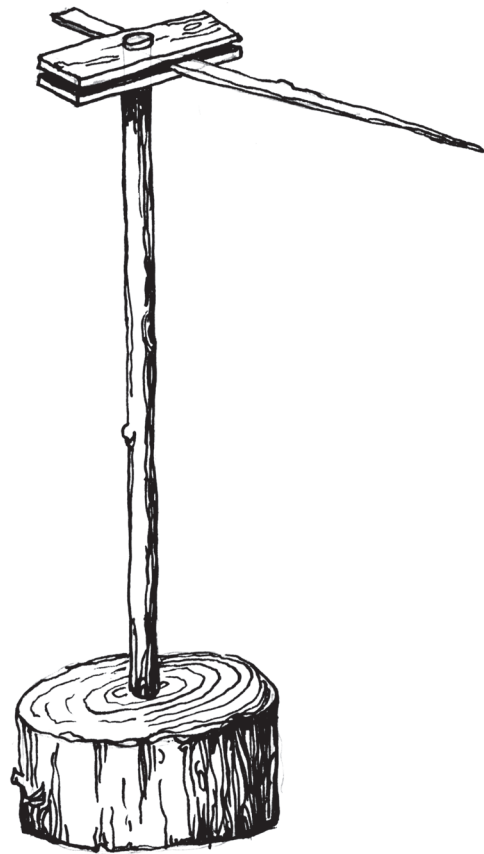
Рів.). Згадки про спалювання лучини на припічку під комином печі фіксуємо у селах: Сарновичі Кор. [36, с. 161], Будо-Голубієвичі, Недашки, Будо-Вороб'ї Нар. [36, с. 161], Малоглумчанка, Неділище, Осова Єм. Жит.; Гірки Люб. Вол.; Грицьки, Купове Дуб. Рів. та ін. Місцями респонденти наголошують, що лучину клали не безпосередньо перед челюстями, а дещо збоку в «кубачку» («кіпку», «коминок») — ямку, у яку вигрібали жар (с. Корост Сар., Осова Дуб. Рів.; Сергіївка Єм. Жит.). До речі, у деяких населених пунктах для вигрібання жару робили дві «кубачки» (зліва й справа від челюсті)⁵. Це відзначав також й О. Харузін на теренах Білорусі [47, с. 186]. У 20—30-х рр. ХХ ст. «комінок» могли робити при грубі (с. Річиця, Омит Зар., Велике Вербче Сар., Більська Воля Волод. Рів. та ін.): «При грубці була кубочка — ніша, туди клали лучину і світили» (с. Велике Вербче Сар. Рів.). Спосіб спалювання лучини на припічку під комином побутовув і на Підляшші. Зокрема, відповідно до матеріалів польської дослідниці Зофії Стацзак на теренах Люблінщини лучину повсюдно спалювали під комином на припічку. Скалку одним кінцем встромляли в спеціальний отвір у стінці печі, а інший (який горів) опирали на камінь, вкладений на припічку (власне у місці, де розкладали вогнище для готування страви) [62, с. 119]. Подібний «комен» для лучини на теренах колишньої Сідлецької губернії згадував й український дослідник І. Бессараба [1, с. 150]. На припічку під комином печі чи дещо зміщено до зовнішнього кута лучину спалювали й на етнографічній Волині [3, с. 221], на Поділлі [38, с. 317] та на Гуцульщині [51, с. 130]. Такий спосіб відомий також росіянам (Сибір, Єнісейський край) [2, с. 274].

До сьогодні досить дискусійним залишається питання, з якого часу почали використовувати припічок для спалювання лучини. В той час, коли одні дослідники твердять, що це відбулося лише із появою у курних хатах комина (над челюстями печі) [34, с. 57], інші — спосіб спалення лучини «...в особливій печурці чи ніші, вирізаній на краю печі, яка має вихід

⁵ На Річицькому Поліссі був звичай, відповідно до якого, перед тим, як мали саджати хліб у піч, з неї вигортали жар і попіл в «ямку», клали туди лучину і запалювали. Лучиво мало горіти під час всадження хліба у піч, «щоб був рум'яний» («Треба, щоб агонь гарев перед солам'єм, пакуль хліб запечеться») [61, с. 23].

для диму прямо у піч чи пічну трубу», вважають «найбільш давнім за часом виникнення», аргументуючи це тим, що «він пов'язаний із піччю та вогнищем» [2, с. 274]. Подібної думки дотримувався О. Харузін, який вважав, що припічок, серед іншого, має призначення, «...що нагадує його першопочаткову функцію — бути *очагом* [відкритим вогнищем. — Р. Р.]...» [47, с. 186]. На користь останнього твердження свідчать дані 1850-х рр. із Овруччини [7, с. 307]. Описано за це промовляють також етнографічні матеріали з теренів Українських Карпат. Зокрема, зовнішній кут печі використовували для спалення «скіпок» у курних хатах на сході Бойківщини (сс. Ільменя, Петранка, Красне Рож. Ів.-Ф. та ін.): один кінець смерекової «скіпки» вставляли в отвір передньої стінки печі (ближче до зовнішнього кута), а другий підпалювали. Це ж торкається й Лемківщини, де «збоку печі була зроблена дірочка, куди вставляли тонкоколоті букові щіпки («скіпки», «лучини», «ліпінки»)» [39, с. 280]. Водночас у курних хатах Старосамбірщини та Турківщини «скіпками» («скалям») світили у зовнішньому кутку припічка (де сходились припічок із запічком) на кам'яній плиті, змащеній глиною [19, с. 11; 21, с. 68—69]. Цікаво, що цю плиту тут називали «світич» або «стовпок» [19, с. 11]. На особливу увагу заслуговує остання лексема, тим більше, що дослідники згадують на Поділлі та Покутті способи спалювання лучини на «пічному стовпі» [38, с. 317]. Скажімо, в описі колишніх Проскурівського і Каменецького повітів на Поділлі (1864 р.) автор зазначає, що для освітлення житла «бідні... вживають лучину, вставляючи її в стовп, що знаходиться недалеко від пічки» [18, с. 1070]. Цілком ймовірно, що пічний стовп, який поліщуки розташовували у зовнішньому куті давніших печей чи їх припічка, в минулому теж якимсь чином був пов'язаний із спалюванням лучини⁶. До речі, на півдні України освітлювальний сальний «каганець» теж встановлювали на високу «соху», вбиту у долівку біля печі під сволоком [2, с. 274; 13, с. 5]. Це ж стосується і Полтавщини, де посередині хати (біля кута печі) стояв стовп, що підпирав сволок, до нього прикріплювали полицку, на якій стояла гасова лампа [32, с. 108]. До такого ж стовпа, званого «хомою», підвішували гасо-

⁶ Із пічним стовпом пов'язано ряд повір'їв та обрядодій як у поліській, так і в загальносхіднослов'янській обрядовості [5, с. 205—209; 29, с. 168].

Переносний лучник

ву лампу й на Черкащині (с. Квітки Кор.-Ш.)⁷. Стосовно спалювання лучини на припічку, то розкладання відкритого вогнища перед пічним отвором відоме на теренах України з писемних джерел вже у XVII ст. Зокрема німецький мандрівник Ульріх Вердум, описуючи побут українців Галичини під час подорожі по Польщі й Україні у 1670—1672 рр., зазначав: «В тих руських місцевостях нема в селянських хатах коминів, лиш тільки піч, в якій *або перед якою* на вогнищі все готують...» [58, с. 100—101].

На увагу заслуговує ще одна функція «коминка», розташованого на припічку — тут, на невеликому відкритому вогнищі поліщуки інколи розігрівали воду, їжу чи навіть готували деякі страви: «Лучиною світили в окремому коминку при печі... там в тому коминку у банячку могли розігрівати їжу» (с. Червона Воля Нов.-В. Жит.)⁸; «Коли треба було

⁷ Зап. 9.06.2008 р. у с. Квітки Корсунь-Шевченківського р-ну Черкаської обл. від Максименка Івана Макаровича, 1936 р. н.

⁸ Зап. 31.08.2011 р. у с. Червона Воля Новоград-Волинського р-ну Житомирської обл. від Остапчука Івана Максимовича, 1928 р. н.

Комінок при грубі. Село Більська Воля Володимирецького р-ну Рівненської обл.

розігріти їжу, вигрібали жар з печі і на припіку під комином гріли на тринозі» (с. Кричильськ Сар. Рів.)⁹; «При грубі був приробляний комінок, в ньому світили лучиною... як треба, в ньому палили малий вогонь... гріли воду... варили на тринозі...» (Більська Воля Волод. Рів.)¹⁰. Подібні «кухонні» функції коминок виконував і на Річицькому Поліссі [61, s. 105—147, 235], а також у деяких інших місцевостях Білорусії (особливо на півдні і південному сході: колишні Пінський, Мозирський, Річицький, Гомельський, Рогачовський та ін. повіти) [33, с. 56]. Тут, як зазначають дослідники, «на припічку був ще один вид печурки» (крім тієї, у яку загрибали жар) — «камінок» («кам'янок», «камін», «п'ячурка»), на якому готували яєчно, сало, легку вечерю, а часом ставили пристосування для освітлення — «лучнік» («посвет») [33, с. 56]. Це ж підтверджують і матеріали О. Харузін з теренів Білорусі: «...На припічок згрибають жар з печі, на якому ввечері розігрівають їжу, чи наскоро готують страву... В деяких місцевостях припічок розвинувся в плиту обширну з окремою топкою» [47, с. 186].

⁹ Зап. 26.07.2008 р. у с. Кричильськ Сарненського р-ну Рівненської обл. від Пітера Терентія Івановича, 1929 р. н.

¹⁰ Зап. 28.07.2009 р. у с. Більська Воля Володимирецького р-ну Рівненської обл. від Зінчука Панаса Федоровича, 1930 р. н.

Воднораз, І. Бессараба (1903 р.), звертаючи увагу на прогресивні зміни, які відбулися у житлобудівництві колишньої Сідлецької губернії (Підляшшя) після скасування панщини, між іншим, зазначав: «... Після звільнення селян стали будувати хати [...], встановлювати печі із залізною плитою (фаєрки) взамін комина (кóмен), де по вечорах і ранках варили їжу і лучиною освітлювали кімнату...» [1, с. 149]. Подібне використання припічка (для приготування окремих страв на відкритому вогнищі) відоме й у інших місцевостях України (на Гуцульщині [51, с. 122, 130], Лемківщині [39, с. 280], Надсянні [63, s. 67], Поділлі [55, s. 75, 158], Волині¹¹ тощо).

На північному заході Полісся Білорусі (в районі Біловезької пуці) траплявся ще один варіант стаціонарного світильника («комина»), який відзначався своєю конструкцією. У суміжному з пічкою куті (між сінешною і фронтальною стінами) у стіну закріплювали кам'яну полицку, над якою розташовувався «крутий навіс» таким чином, що увесь пристрій «представляє ніби нішу в стіні з навісом». Дим виходив у сіню через отвір у пороговій стіні, розташований під навісом. О. Харузін таке пристосування вважав дуже архаїчним і порівнював його з пристроєм аналогічного призначення (для спалювання лучини), розташоване у цьому ж місці житлового приміщення, яке зустрічалось в сільських поселеннях словенців Верхньої Країни [47, с. 212]. Ймовірно, що подібні освітлювальні пристрої в минулому траплялись й на заході Полісся України. Зокрема, на користь цього промовляють наші польові матеріали зі с. Хрипськ (Шац. Вол.). У старій покинутій хаті (пер. пол. — сер. ХІХ ст.), обладній пічкою, дим з останньої виходив у сіню через стіновий димоволок (25 x 25 см), прорубаний у пороговій стіні високо під стелею. Аналогічний отвір, закіпчений димом, розташований на одному рівні з першим, знаходився у протилежній від входу частині цієї ж стіни. Цілком ймовірно, що він колись мав таке ж призначення, як і в описаному О. Харузіним випадку. Тим більше, що межа закіпченої частини стіни з трьох сторін (нижньої і двох бічних) чітко окреслюється прямими лініями (сліди колишніх стінок освітлювального пристрою?!). Правдоподібно,

¹¹ Зап. 18.07.07. у с. Губельді Славутського р-ну Хмельницької обл. від Семенюка Антона Харитоновича, 1924 р. н.

що подібним до описаного був пристрій, призначений для спалювання «лучива», у вигляді невеликого виступу (*male wyniesienie*), розташований по другий бік дверей від печі, який побутував у курних хатах Холмщини [57, s. 74].

Однак, найпоширенішим, а, очевидно, й одним з найбільш давніх, на Поліссі був підвісний освітлювальний пристрій — світач («димар», «кагла», «кагло», «комін», «комін світільний», «комін з залізкою», «курник», «лампади», «лампадка», «посветка», «посвет», «посвіт», «посвітка», «потсвет», «світак», «светак», «світач», «світільник», «світоч», «світло», «светло», «свѣтло», «светіло», «лучнік», «лучнік», «лушнік», «бóвдур»). Описуючи курну поліську хату, відомий український вчений Павло Чубинський (1877 р.) відзначав: «Найоригінальніше в курній хаті — це світач, тобто чотирикутна дерев'яна труба, що спускається з даху в хату. До тої труби внизу підвішують на дроті чи просто на шнурках залізу решітку, на якій у зимові вечори спалюють лучину. В поліських світильнях труба ця робиться незначної довжини; проте до нижньої частини її підвішується зрізаний конус, зроблений із товстого і густого холста, до якого підвішується залізна решітка. Конус цей разом з решіткою або знімається, або підв'язується до верху, коли перестають підкладати лучину. Інколи просто на лаві кладуть дерев'яний невисокий ящик, насипають в нього землі чи попелу і розкладають лучину» [48, с. 390—391]. Привернув увагу цей елемент інтер'єру курної хати Волинського Полісся й відомого польського письменника та етнографа Тадеуша Стецького (1864 р.): «В довгі осінні і зимові вечори ціла родина скупчується біля величезного комина, виплетеного з соломи і обмащеного глиною, на якому горить лучина, розкидаючи на всі боки іскри; улюблене те вогнище називають тут бовдуром» [63, s. 260—261]. Як свідчать наші польові матеріали та повідомлення дослідників, освітлювальні пристрої подібної конструкції у другій пол. XIX ст. (а, зрештою, ще до серед. XX ст.) досить широко побутували по всій території Правобережного Полісся (Київ., Жит., Рів., Вол.). Відомі вони й на Лівобережжі (Черн.) [11, с. 68], на Поліссі Білорусі [25, с. 151—152; 44, с. 52], а також траплялись на Підляшші [62, s. 119]. За даними відомого білоруського вченого Олександра Локотка, підвісні світильники, по-

Комінок при печі. Село Великі Цепцевичі Володимирецького р-ну Рівненської обл.

ширені на Східному Поліссі Білорусі, творили обширний міжетнічний ареал від середньої смуги Білорусі, до Чернігівщини [25, с. 173]. Відомі такі освітлювальні пристрої й у Литві. Як зазначає К. Мошинський, посилаючись на свідчення пастора Теодора Лепнера, цілком ідентичний спосіб освітлювання житла застосовували у Пруській Литві вже у кін. XVII ст. [60, s. 121].

Основними конструктивними елементами такого світильника були: витяжна труба, підвішена під круглим чи квадратним (30—40 x 30—40 см) отвором у стелі та розміщений під нею пристрій для спалювання лучини. Розташовували такі «коміни», як правило, навпроти печі, дещо зміщуючи від поздовжньої осі будівлі до віконної стіни. Давніше широко побутували коміни, виготовлені з кадовба [34, с. 57], який з протипожежних міркувань із двох боків обмащували глиною. Зокрема, вижолоблену колоду з «олешини» (вільхи) або сосни для цієї мети використовували у селах Цепцевичах (Сар. Рів.) та Копищі (Ол. Жит.): «Для комина посвета підвешували вижолоблену вугніту [гнилу всередині. — Р. Р.] ольху»¹². Інколи функцію такого комина відігравали коші, виплетені з «дубців» (теж розширені донизу) і обліплені з двох боків глиною [34, с. 57; 2, с. 272].

¹² Зап. 24.07.1997 р. у с. Копище Олевського р-ну Житомирської обл. від Лозка Євтуха Даниловича, 1915 р. н.

Відомий знавець народного будівництва поліщуків Стефан Таранушенко зафіксував такий «лушник» у с. Бігуні (Ол. Жит.) [43, с. 16]. Аналогічні пристрої зустрічались у деяких поліських селах ще у першій пол. ХХ ст.: «Комини на посвіт, виплетені з лози (прутте) і навколо обліплені глиною» (с. Журжевичі Ол. Жит.)¹³; «коміни, виплетені з палок і обмащені глеєм» (с. Бутейки Сар. Рів.). Плетені з лози комини досить широко побутували на Східному Поліссі та у районах Подніпров'я в Білорусі [25, с. 151—152]. Зокрема, «світак», який «...розширюється донизу, дещо подібний до великого рукава... виплетений з лози та вимащений зсередини і ззовні глиною», К. Мошинський згадує на Річицькому Поліссі [60, s. 120—121]. Зауважимо, що підвісні плетені «коминки», розташовані приблизно у тому ж місці хати, що й поліські, ще у сер. ХІХ ст. не були рідкістю й у деяких місцевостях північного Надсяння (с. Каменка Волоська; нині — с. Нова Каменка Жов. Лв.)¹⁴. Кадовбні та виплетені з дубців комини дослідники вважають найдавнішими конструктивними варіантами витяжної труби [34, с. 57]. До цього, очевидно, слід додати й вже згаданий, виплетений із соломи та обмащений глиною, західнополіський «бовдур» [63, s. 260—261], а також «коміни», плетені з очерету та оброблені глиною, які ще у 1883 р. зустрічались в околицях Пінська [49, с. 155]. На теренах Полісся Білорусі траплялись також комини, виплетені [25, с. 151—152] чи пошиті [60, s. 120—121] з «лубу». Місцями для їх виготовлення використовували шкіру тварин («серед хати підвішували лүшник — комин з шкіри худоби, натягнутої на дерев'яний каркас»: с. Осова Єм. Жит.)¹⁵, або з чотирьох дощок збивали короб, у нижній частині якого влаштовували невисокий розширений донизу «козирьок» також збитий із чотирьох дощок, (с. Тур Рат. Вол.) [12, с. 129 (рис.)]. До речі, очевидно, такі чотирикутні «короби», збиті з дощок вже у 1877 р. згадує П. Чубинський у курних житлах

¹³ Зап. 15.07.1997 р. у с. Журжевичі Олевського р-ну Житомирської обл. від Новака Василя Гордійовича, 1923 р. н.

¹⁴ У с. Кам'янка Волоська (нині с. Нова Кам'янка Жовк. Лв.) при вході до хати у протилежному до дверей боці від печі розташовувався «коминок» (плетений), у якому світили «скалками» [35, с. 110].

¹⁵ Зап. 27.07.2011 р. у с. Осова Ємільчинського р-ну Житомирської обл. від Шокура Володимира Кириловича, 1936 р. н.

поліщуків [48, с. 390—391]. Однак, у першій пол. ХХ ст. витяжна труба найчастіше представляла собою конусоподібну споруду, звужену догори, виготовлену з грубого лляного (рідше з конопляного — «рядового») полотна («мішок», «мішок з рядового полотна», «комін», «кропів'яний мішок», «рідняний мішок», «комін з рядожки», «мішок з конопель», «мешок», «лучник», «мешок»), у нижній (рідше — й у верхній) частинах якої закріплювали дерев'яні або металеві обручі різного діаметра. Довжина мішка дорівнювала приблизно 1,5 м, перекий у нижній частині — 50—60 см, у верхній — 30—40 см. Зазначимо, що у давніших спорудах (др. пол. ХІХ ст.) траплялись витяжні труби з перекроєм у нижній частині від 0,7 до 1,0 м (1—1,5 аршина)¹⁶ [45, с. 240]. Із протипожежних міркувань мішок вимочували в глині (с. Максимовичі Пол. Київ.), чи з обидвох боків обмащували тонким шаром рідкої жовтої глини, а після висихання ззовні мастили ще й білою глиною [36, с. 160] («мешок з обручём побіляний гліною», «мішок, облощений гліною», «мішок з рядового полотна, мочений в гліну»). Відомий знавець народного будівництва поліщуків Архип Данилюк згадує такі мішки, просякнуті вапном [11, с. 68]. Однак, обробка мішків вапном частіше зустрічалась на теренах Полісся Білорусі [25, с. 152]. Інколи така витяжна труба мала комбіновану конструкцію. Зокрема, за матеріалами І. Толмачова, що походять з кін. ХІХ ст.: «...Низ конуса [витяжної труби. — Р. Р.] робиться звичайно з лубка, середня частина з дерев'яних обручів, обтягнутих холстом, верхня також з лубка. Все це вимащено з двох боків глиною і побілено» [45, с. 240]. У с. Комаровичах (колишній Морзирський повіт) лучник виплітали із лози, ззовні обвивали грубим полотном і з двох боків вкривали шаром глини [56, с. 316].

Окремі дослідники появу витяжних мішків із тканини відносять до поч. ХХ ст. [34, с. 57], проте, відповідно до джерельного матеріалу, «світачі» такої конструкції використовувались поліщуками значно раніше, принаймні вже у сер. — другій пол. ХІХ ст. П. Чубинський пов'язує їх застосування із поліською «світлицею» [48, с. 390—391]. Такий пристрій згадує О. Кіркор, описуючи у 1882 р. курні хати надприп'ятського Полісся: «Лучник з грубого по-

¹⁶ У переводі в метричну систему мір аршин дорівнював приблизно 72 см.

лотна; на залізній ґратці (посвет) палено щепи і стрижень смолової сосни» [20, с. 346, 348]. Зустрічаємо опис такого комина й у матеріалах 50-х рр. ХІХ ст. (1854 р.), що походять з теренів колишнього Овруцького повіту: «На лівій стороні близько до дверей каміни для освітлення, виплетені з лозового чи березового хворосту або виготовлені з мішка й обмазані глиною; до каміна причіпляють залізну решітку, яку називають посвіткою, на ній спалюють соснову лучину» [16, с. 318]. У цей же час (1850-ті рр.) пристрій аналогічної конструкції використовували у хатах (опалюваних «по білому») на етнографічній Волині (колишній Заславський повіт): «Для освітлення влаштувають посвіти, тобто *очаги*, із звичайних мішків, які обмазують глиною всередині і зовні, прибиваються до стелі посеред хати, в якій для виходу диму прорубують диру і виводять невелику трубу до даху; освітлення проводиться лучиною із соснових пнів або сухих соснових колод»¹⁷.

Витяжний мішок закріплювали до стелі на гачках чи жердині («поліні»), вкладеній на горищі впоперек отвору тощо. Знизу до обруча на спеціальних гачках («гакіє») підвішували залізну решітку ковальської роботи («залізна ґратка», «ґратки», «заліза», «залізка», «залезка», «желіза», «каганець», «сітка», «сетка», «посвіт»), на якій спалювали скіпки. У деяких місцевостях колишнього Мозирського повіту за посвіт використовували різновид пательні [50, с. 185]. Для цієї мети брали суцільну круглу бляху — «дечко» (с. Каленське Кор., Вишевич Рад. Жит. [36, с. 160]; Бутейки Сар. Рів.). Інколи у ній вибрали отвори, крізь які попіл падав донизу [36, с. 160]. Траплялось, що «заліза» замінювала «сетка» з товстого дроту (с. Залужжя Дуб. Рів.) чи вже згадувана конструкція з обручів, описана В. Сиваком [36, с. 161]. Окремі скипки вкладали перехресно одна на другу, таким чином, що горіли лише їхні кінці. На землі під ґраткою клали бляху (с. Максимовичі Пол. Київ.), широку глиняну посудину чи встановлювали дерев'яний ящик, заповнений піском, куди спадав жар та попіл. Інколи для цієї мети на долівці робили невисоку (10—15 см) стаціонарну загородку з дощок, запо-

внену піском¹⁸. На день «заліза» знімали, посудину з попелом забирали, а мішок скручували і підвішували до стелі чи сволока. Комини іншої конструкції (з вижолобленої колоди, плоту, шкіри тощо) залишали на місці (траплялось, що їх знімали і прилаштовували на день десь у кутку хати). Щодо полотняних коминів, обмащених товстим (1 см) шаром глини, то їх завжди залишали на місці, оскільки глина могла б потріскати та облетіти [36, с. 161].

У давніших спорудах підвісні «заліза», на яких спалювали лучину, міг замінювати вже згадуваний дерев'яний ящик, заповнений землею чи попелом, який ставили на лаву [48, с. 390—391], обрізок колоди, обмащений зверху глиною [34, с. 57; 36, с. 160], чи пень, обернений кореневим розгалуженням догори, куди вставляли черепок або плоский камінь [34, с. 57]. До речі, подібний «посвіт» зафіксований дослідниками у кін. ХІХ ст. (1884—1885 рр.) у с. Самари (Рат. Вол.): «Проти печі світач, тобто поставлена колода 1,5 аршина висоти, на ній положений гладкий камінь; до стелі прироблений конус, широким отвором вниз, а вузьким прикріплений до стелі, де є отвір: на камені палять, для освітлення, лучину з соснових пнів з корінням, а дим проходить через конус на горище» [11, с. 68; 16, с. 323]. Відомий знавець системи опалення народного житла українців Роман Сілецький у конструкції згаданого «посвета» вбачає певні аналогії з «горном» — піднятою над поверхнею долівки платформою для відкритого вогнища [41, с. 138]. До речі, як вже згадувалось, такі «світочі» не тільки освітлювали, а й частково обігрівали приміщення [45, с. 240; 11, с. 68; 14, с. 31—32]. Подібні способи для спалювання скалок використовували й на етнографічній Волині: під обмащеним глиною та побіленим мішком, який підвішували до стелі, встановлювали спеціальний столик, обліплений глиною, бляху на камені чи на лаві тощо [3, с. 221]. У деяких населених пунктах Правобережного Полісся респонденти старших вікових груп згадують своєрідні стаціонарні монолітні підвищення, які використовувались для спалювання лучини. Наприклад, «вимуруваний з каменя невеликий посвет, вище горна — по пояс [заввишки]...» ще на поч. ХХ ст. побутував у хатах, обладнаних курною піччю, в с. Копищі¹⁸ Таку загородку зображено на фотографії С. Таранушенка (1931 р.) [30].

¹⁷ Опис торкається м. Славути та сіл, розташованих на 30—40 верств в північному напрямку від Заславля, близько межі з Острозьким і Новоград-Волинським повітами [16, с. 303].

(Ол. Жит.)¹⁹. Подібна інформація записана дослідниками у с. Кухарях (Ів. Київ.). Зокрема, за словами респондента, у хаті кін. XVIII — поч. XIX ст., в якій він народився, колись, крім печі, розташованої у відповідному кутку, посередині приміщення знаходилась «каланча» — підвищення кубічної форми, складене з каменя, піску і глини («як горно в кузні»). На цьому підвищенні спалювали лучину, а іноді розкладали і «більший вогонь». Дим виходив через отвір, прорубаний у стелі над цією платформою. Висота «каланчі» сягала 0,6—0,65 м, розміри стін у плані — приблизно 1,5 x 1,5 м²⁰. Подібні пристрої («свещох», «свціок») зрідка траплялись й на Люблінському Підляшші. Зокрема, відповідно до матеріалів З. Стацка, у с. Блотків Дужи Білопідляського та у с. Вирикі Володавського повітів, ще у другій пол. XIX ст. смолисту «лучину» («щепки», «карпіну», «скалки») спалювали на піднятій над землею глиняній чи кам'яній платформі («примурку»), над якою [під отвором у стелі. — Р. Р.] прилаштували виготовлений з дощок чи тканини комин («бундур»), крізь який дим виводився на горище. Як і на Середньому Поліссі, «примурок» розташовувався навпроти печі, по другий бік від вхідних дверей [62, с. 119]. Ймовірно, що таким був і «...комин, в якому світили лучиною...», зафіксований відомим українським письменником Іваном Нечуєм-Левицьким під час подорожі, здійсненої у 70-х рр. XIX ст. по селах нинішнього Білопідляського воєводства (сс. Сидорки, Королівський Ортель, Княжий Ортель, Велика Дубровиця, Мала Дубровиця, Кривулька, Вулька, Тучна, Яблучна та ін.) [28, с. 73]. У деяких поліських селах інформатори твердять, що лучину могли спалювати безпосередньо на долівці (с. Мусяйки Ів. Київ.). Траплялись й інші методи використання лучини під підвісним коминим. Зокрема, на заході Полісся відомий також спосіб, коли її спалювали на дерев'яній лопаті, задовбаній у чільну стіну навпроти комина [34, с. 57]. Таку конструкцію (пічна лопата, вставлена у паз) мала робоча частина «лучника» у с. Літвиця (Дуб. Рів.). Місцями (сс. Вільне Дуб., Цепцевичі Сар.

Рів.) лопату замінювала заокруглена з одного боку дошка специфічної форми («макогончик»: с. Цепцевичі), яку закріплювали до стіни (чи «вдвобували» у неї). На дошку чи лопату ставили глиняну миску, у якій і світили лучину. Свідчення про спалювання лучини на дерев'яній лопаті маємо ще з 50-х рр. XIX ст. (1854 р.) із околиць с. Яполоть (Кост. Рів.): «Проти печі вставляють у стелю трубу з вдовбаного вільхового дерева 4-х або 5-ти аршин довжиною: тонкий кінець її виходить на верх даху, а другий кінець всередині кімнати, нижче стелі на аршин або півтора; під цією трубою горить вогонь для освітлення: під самою трубою вдвобується ручкою в стіну маленька дерев'яна лопата; на лопаті, проти самого отвору труби, ставиться миска чи черепок від горшка і на ньому палять смоляну лучину. Дим виходить в цю трубу і ще в двері; інших отворів для диму нема; стеля і верх стін дуже чорні від диму...» [16, с. 308]. «Лампадка» із шляхетського села Недашки (Мал. Жит.) мала відмінну конструкцію: під квадратним отвором («дирою») «... до столі на металевих цехах або на планках, обмазаних глиною, підвісували досточку, грубо обмазану глиною, на якій палили лучину»²¹.

Розглядаючи конструктивні особливості підвісних світильників не можна оминати увагою ще одну їх суттєву деталь — спосіб відведення диму. Зокрема, П. Чубинський, описуючи поліський «світач», відзначав виведену понад дах чотирикутну дерев'яну трубу як у курній хаті, так і в хаті-світлиці. Причому автор зауважував, що у поліських «світлицях» частина цієї труби, розташована у приміщенні, «... робиться незначної довжини; проте до нижньої частини її підвішується зрізаний конус, зроблений із товстого і густого холста...» [48, с. 390—391]. З цього можна зробити висновок, що у курницях ця частина труби була досить великою. С. Таранушенко відзначав уже два варіанти відведення диму із «лушника»: понад дах і на горище. Зокрема у хаті Маври Лозчихи (с. Копище Ол. Жит.), яка, як зауважує автор, первісно була курною, «лушник», вдовбаний із суцільної колоди значних розмірів, проходив крізь отвори у плоскій стелі (на комбінованих сволоках) та у зрубному даху. Причому та частина

¹⁹ Зап. 24.07.1997 р. у с. Копище Олевського р-ну Житомирської обл. від Лозка Євтуха Даниловича, 1915 р. н.

²⁰ Зап. Якимович А.І. у серпні 1999 р. у с. Кухарі Іванківського р-ну Київської обл. від Зарицького Леоніда Івановича, 1924 р. н.

²¹ Зап. 11.07.1996 р. у с. Недашки Малинського р-ну Житомирської обл. від Недашківського Іполіта Івановича, 1936 р. н.

стовбура, що звисала, у приміщенні мала конусоподібну форму й довжину не меншу метра [43, с. 14]. Натомість у хаті Охріма Рубея (с. Бігунь Ол. Жит.) «виплетений з лози та обмазаний глиною лущник» був виведений лише на горище [43, с. 16].

Відповідно до матеріалів першої пол. XX ст. (за пам'яті опитаних нами респондентів) у житлах, обладнаних піччю з комином, виведеним понад дах, на горищі могли споруджувати невеличкий «лежачок», через який дим з лучника попадав до загального димаря. Інколи над отвором у стелі був присутній лише невеличкий дашок-іскрогасник, змащений глиною. Проте дуже часто над лучником не влаштовували ніяких пристосувань для відведення диму та гасіння іскор (як у описаній С. Таранушенком хаті Охріма Рубея), оскільки, як твердять респонденти, не було такої потреби: «Під диркою в столі висів мешок з рядового (конопляного) полотна, мочений в глину. До мешка знизу на гакіє зачіпали заліза. Над диркою клали поліно, до нього кріпили мешок. Душника для виходу диму до загального комина не було. Вон розходився по горі... Смульна лучина давала мало диму і іскор»²²; «Світили лучиною... Дим розходився по горищі, іскри гасли в мішку... мішок з льону облепували глиною»²³. «Повну відсутність диму» при спалюванні лучини підтверджують і матеріали дослідників кін. XIX ст. [45, с. 240]. Водночас, у деяких будівлях др. пол. XIX ст., обладнаних піччю з комином виведеним понад дах (як і в світлицях, описаних П. Чубинським), ще у пер. пол. XX ст. над лучником зберігався особливий виведений понад дах комин (у вигляді вижолобленої колоди, коробка, збитого з дощок чи ін.): «Для комина посвета підвішували вижолоблену вугніту [гнилу всередині. — Р. Р.] ольху. Комин був довгий чотири метри і виходив над кришу»²⁴. Подібне явище зафіксували також З. Дмоховський у селах Дроздині (хата У. Кузміча) [52, с. 327 (rys. 17. E)], Войткевичих (хата П. Бурмака) [53, с. 202 (rys. 116)] колишнього Столинського повіту, а також відомий польський дослідник Чеслав Піткенвич на Річиць-

кому Поліссі [61, s. 229 (fig. 176)] та ін. Одначе, особливої уваги заслуговує присутність виведеної понад дах «труби» у курному поліському житлі, описаному П. Чубинським [48, с. 390—391]. Варто наголосити, що такий «світач» вчений вважав характерною особливістю курної хати [48, с. 390]. Зауважимо, що відповідно до матеріалів дослідників ця «труба» характерна як для курних жител із окремою плоскою стелею й дахом над нею [43, с. 14], так і для курних хат із двосхилим, суміщеним зі стелею дахом (хата І. Полешка з Гродна) [52, s. 324 (rys. 15. A)] та хат із трапецієвидною (аркуватою) стелею (хати Д. Жовнерика та П. Мозоля із с. Овсемирів колишнього Столинського повіту) [53, s. 199 (rys. 113), 200 (rys. 114)]. У контексті сказаного варто згадати опис хат із надприп'ятського села Стахова (заселеного шляхтою), який зробив мандрівник П. Контрим ще на поч. XIX ст. (у 1829 році): «... Живе ця шляхта, як і хлопи у хатах курних, типового на усьому Поліссі будівництва, яке полягає в тім, що вигнута стеля є рівнолегла до даху, без ніякого між ними простору, [вона. — Р. Р.] має отвір з дерев'яною трубою для входу диму. Така споруда менше коштує матеріалу і роботи, але без горища менш вигідна і, правдоподібно, важча до обігріву...» [53, с. 324]. Цілком ймовірно, що у згаданому випадку автор має на увазі виведений понад дах комин над посвітом. Закономірно, запрошується запитання: для чого у курній хаті, дим з печі якої валує просто у приміщення, над «світачем» влаштовувати комин, виведений понад дах? Тим більше, що у процесі спалення лучини полум'я не значне, внаслідок чого диму й іскор не багато. Відповідь на це запитання запрошується сама по собі: очевидно, під посвітнім комином у таких хатах розкладали більше вогнище, ніж давало спалювання лучини. На користь цього припущення промовляють й деякі інші конструктивні особливості посвітів (які, правдоподібно, вже у другій пол. XIX — на поч. XX ст. зберігались у житлах поліщуків як реліктові явища). Зокрема, значні розміри у плані «каланчі» (приблизно 1,5 x 1,5 м) із с. Кухарів (Ів. Київ.), на якій спалювали лучину (а іноді розкладали і «більший вогонь»), дають підставу припустити, що крім спалювання лучини її могли використовувати й для інших господарських потреб (приготування страви тощо). Вартий уваги також і той факт, що випадки спалювання «лучини»

²² Зап. 20.08.1994 р. у с. Максимовичі Поліського р-ну Київської обл. від Овсієнко Варвари, 1911 р. н.

²³ Зап. 21.08.1994 р. у с. Мусійки Іванківського р-ну Київської обл. від Ярмоленка Миколи Яковича, 1923 р. н.

²⁴ Зап. 24.07.1997 р. у с. Копище Олевського р-ну Житомирської обл. від Лозка Євтуха Даниловича, 1915 р. н.

на монолітних підвищеннях дослідники фіксують там, де відкрите вогнище як єдиний і основний опалювальний пристрій затрималось найдовше: наприклад, у с. Копиці (Ол. Жит.) [40, с. 496], у с. Блотків Дужи Білопідляського повіту (тут у 1903 р. було розібрано останній «припік», споруджений з каменю, на якому розкладали відкрите вогнище [62, с. 119, 172—173]). Воднораз, як вже було сказано, коли повітні мішки першої пол. ХХ ст., виготовлені з мішківини, мали, як правило, перекарій у нижній частині не більше 0,5—0,6 м, то І. Толмачов, описуючи в кін. ХІХ ст. поліський «посвет», зазначає, що ширина нижньої частини комина сягала від одного до півтори аршини (0,7—1 м) [45, с. 240]. «Величезний бовдур», виплетений із соломи й обмащений глиною, під яким спалювали лучиво, згадує у житлі поліщуків сер. ХІХ ст. й Т. Стецький [63, с. 260—261]. Це ж відтворюють ілюстративні матеріали С. Таранушенка: нижня частина видобаного з колоди «лушника» у курній хаті Марфи Лозчихи мало не вдвічі перевищує розміри комина-мішка новішої конструкції [30]. Поряд із тим, коли у кін. ХІХ — у першій пол. ХХ ст. мішки-комини новішої конструкції лише вимочували у глині чи обмащували тонким шаром останньої (так щоб при необхідності їх можна було скрутити), то давніші комини будь-якої конструкції (кадовбні, збиті з дощок, виплетені з лози, соломи чи навіть пошиті з мішківини) вкривали товстим шаром глини. Таким чином, проаналізовані конструктивні особливості давніших підвісних світильників (значні розміри платформи, комина, промазка останнього товстим шаром глини, відведення диму та іскор понад дах тощо) промовляють на користь того, що у минулому вони призначались не тільки для освітлення житла, а й для розкладання більшого вогнища, яке безсумнівно використовували для інших господарських потреб. У контексті сказаного на особливу увагу заслуговує інформація, записана К. Мошинським у 1912 р. на Мозирському Поліссі (с. Дерешевичі). Відповідно до свідчень вісімдесятилітнього Якіма Батана, ще п'ятдесят років тому у тутешніх хатах, обладнаних курною піччю, «не знали... залізних ґрат, на яких зараз розпалюють лучиво, тільки розкладали на середині хати *огніще*, яке освітлювало хату і подеколи одночасно використовувалось для приготування страви» [60, с. 114].

На завершення варто сказати декілька слів щодо обрядово-ритуальних аспектів, пов'язаних із «лучником». На Поліссі житло освітлювали тільки в осінньо-зимовий період [60, с. 120—121], натомість весною і влітку освітлення майже не практикували. Наприклад, на Овруччині від Великодніх свят (деінде від Благовіщення [2, с. 270]) й аж до того часу, коли засіють озимину, вогню на «лучнику» у хатах розкладати не годилось (при необхідності лучину світили на припічку) [7, с. 307]. Поліщуки перший раз запалювали «посвітній комин» в празник Семена Стовпника (1 (14).ІХ.), інколи — дещо раніше чи пізніше [22, с. 193]. В інших місцевостях це могли здійснювати вже від Ілі (20.VII. (2.VIII) чи Успіння (15. (28) VIII) [2, с. 270]. Подекуди на Поліссі Білорусі (колишні Мозирський, Пінський повіти) у цей день (на Симона) влаштовували доволі пишній обряд «женицьби комина» («женицьба лучника», «женицьба посвета») [49, с. 152—160; 50, с. 185—187; 24, с. 193—194]. Під витяжною трубою підвішували решітку, на якій запалювали лучину, комин прикрашали рушниками, квітами, хмелем, стрічками. Вогонь на решітці «частували» горілкою, кидали туди горіхи, шматки сала, зерно та інші ласощі, співали весільні пісні «жениху» (комину) тощо²⁵ [24, с. 193—194]. Подібний обряд побутував й у колишньому Вілейському повіті Віленської губернії [49, с. 152—160; 50, с. 185—187]. Дослідники прослідковують культурно-генетичний зв'язок цього обряду («женицьби комина») із ремісничим «святком свічки» чи «весіллям свічки» (новотвором церковного походження [9, с. 225; 10, с. 553]), яке відзначали у деяких місцевостях України [42, с. 72—78; 49, с. 158]. Зокрема, В. Шейн зазначав: «У Малоросії

²⁵ Ось як описує цей обряд білоруський дослідник В. Шейн на Мозирському Поліссі (с. Верениця): «В день Семена перший раз привіщується посвет і світять лучиною. Власне тому цей момент супроводжується деякими особливостями: так, наприклад, комин очищають і білять, потім його обв'язують хмелем. Діти завжди чекають з особливою цікавістю вечора, коли будуть «женицьби комина». Коли ж, накінець, цей вечір прийде, господиня, повисивши посвіт, кладе на нього запалену лучину, промовляючи при цьому: «Надзелі Господзі здоров'єйком!». Потім вона обсипає комин горіхами й насінням, а діти, які чекали цієї миті з таким нетерпінням, з криком і сміхом розсипаються по долівці та збирають розсипані горіхи і насіння, при чому не рідко поб'ються. При цьому обряді немає ніяких пісень...» [50, с. 186].

цей обряд [«женицьби комина». — Р. Р.] із... сіл, де житла освітлювались до останнього часу, а частково освітлюються й тепер, лучиною, перейшов у містечка і міста, де доми вже давно освітлюються свічками, внаслідок чого там цей празник сконцентрувався на свічці й одержав назву женицьба свічки...» [49, с. 158]²⁶. Це ж підтверджують і матеріали В. Кравченка, який зазначає, що на Поліссі Житомирщини «посвітний комин» перший раз запалюють, як за приказкою: «На Семена» (14.IX.), як «свічку женять» [22, с. 256]. Подібне свято під назвою «Свіча» відоме й росіянам (колишні Смоленська, Калузька губернії та ін.). Його відзначали на весні, восени чи взимку [15, с. 36—37].

Від свята Семена Стовпника поліщуки починали засівати озимину (Брестчина, Гомельщина; Білорусь) [46, с. 227], а місцями, посівну до цього часу годилось завершити (Кул. Черн.) [46, с. 227]. Відповідно до матеріалів В. Кравченка, що походять із Полісся Житомирщини, восени «лучника» вперше запалювали власне тоді, коли господар «виїздив робити першу сівбу». Він «з кресала здобував вогонь і передавав жінці [тліючу губку, якою ця запалювала лучину]». Господиня сипала зверху на «лучника» зерно таким чином, «щоб воно пролітало через огонь», та обсипала ним діжку, що стояла на покуті. Потім це зерно, «що очистилось через лучник і яким була обсипана діжа», змішували з іншим збіжжям для посіву [22, с. 268]. Властиво, із початком («засівки») чи завершенням («досівки») посівів озимих культур пов'язаний звичай «женити комина з діжею», зфіксований відомим дослідником духовної культури українців Корнелієм Кутельмахом в окремих селах Середнього Полісся (сс. Ласки Нар., Збраньки Овр. Жит.) [23, с. 202]. Вечері, коли господар повертався з поля, «комина» обв'язували хмелем, сипали на

нього гарбузові зернята та сідали за урочисту вечерю (як наголошують респонденти, вогонь у «посвіті» тоді ще не горів). Невід'ємним атрибутом вечері були страви із півня (чи курки), якого різали спеціально з цієї нагоди [23, с. 202]. Цей звичай, безперечно, слід розглядати як редуковану форму обряду «женицьби лучника». Варто зауважити, що відповідно до матеріалів овруцького дідича Михайла Пйотровського (1850-ті рр.), подібні обрядодії зі «світільним комином» і діжею здійснювали тут по завершенні жнив: «По скінченню жнив обв'язують світільний комин галузкою хмелю, а потому тією ж галузкою обв'язують пікну діжку, коли вперше місяць тісто на зимовий хліб» [7, с. 321].

Останній раз поліщуки Білорусі «комина» запалювали «на Фоміному тижні» (тиждень після Великодня) [24, с. 193], в інших місцевостях — на Благовіщення (25.III. (7.IV.)) [2, с. 270]. На Житомирщині це здійснювали у ніч перед Великоднем [22, с. 266]. У цю ніч (з суботи на неділю) у «комині» мало світитись аж до ранку [7, с. 304; 22, с. 266]. У деяких селах Житомирщини освітлення житла «посвітнім комином» припиняли лише тоді, «як засіють ячмінь». В такому випадку, тут щоранку, навіть при сонці, впродовж усього сніданку, «лучник» мусив горіти (поки не завершили сіяти ячменю) [22, с. 266, 268]. У деяких районах Білорусії «на Фоміному тижні» другий раз урочисто відзначали «женицьбу комина» [24, с. 193].

Повертаючись до поліського обряду «женицьби посвета», легко помітити, що як у самому обряді, так і в його назві («женицьба комина») прослідковуються мотиви весільної обрядовості. Показово, що у деяких поліських селах (сс. Копище, Хочине Ол. Жит.) дослідники фіксують локальний весільний звичай, при якому розподіл короваю починається із урочистого частування хатнього світільника, званого тут «горбатий дід» [27, с. 112]. Сучасна українська дослідниця Ірина Несен схильна розглядати обряд «годування діда» весільним хлібом, у згаданому випадку як елемент давньої світоглядної традиції, способом вшанування померлих, предків, «які також беруть участь у спільній трапезі» [27, с. 112]. На слушність такого припущення дослідниці вказують матеріали інших учених. Наприклад, у деяких місцевостях Росії (Калузька губернія) при святкуванні «Свічі» чітко прослідковуються поминальні мо-

²⁶Наприклад, ремісниче «свято свічки» чи «весілля свічки» відбувалось у містах колишньої Київської губернії у середині вересня («на Семена»; день-два перед ним чи після нього). Основним атрибутом свята була запалена свічка, яку попередньо прикрашали квітами та стрічками та у супроводі музикантів проходили з нею через усе містечко (популярним подібне свято («засідки»), яке відбувалось 1 вересня, було також серед ремісників Харкова). У самому Києві члени братств та цеховики у ніч з першого на друге вересня (напередодні Семена Стовпника) урочисто відзначали велике базарне свято «весілля свічки» [49, с. 157—159; 42, с. 72].

тиви: «Над свічкою там баби жалібно причитають, як над покійником...» [15, с. 36]. Унаслідок цього Володимир Добровольський також пов'язував це свято росіян із культом домовиків, покійних предків та вшануванням домашнього вогнища [15, с. 36—39]. Хоча у випадку, зазначеному І. Несен, «горбатий дід» — це свічка на дерев'яній лопатці (стаціонарно закріпленій у стіні біля покуті під образами). Варто звернути увагу на те, що у деяких районах Білорусі (Понімання) лексемою «дзед» інколи означували мобільний «лучник» [26, с. 120]. Цілком ймовірно, що поліські та волинські хатні переносні світильники типу «адамова голова» чи «баба» (антропоморфної конфігурації, у вигляді голови чи людської фігурки) у давнину мали певне сакральне призначення²⁷. До речі, свічкам, які використовували росіяни (Смоленська, Калузька губернії), на свято «Свіча», теж надавали форму людського тіла: «Свіча ця мала подобу людини; зображення, зроблене з воску, мало очі і руки; на свічу була одіта сорочечка» [15, с. 36]. Людиноподібну ляльку, виготовлену із тканини й сіна, носили під час «весілля свічки» на київських базарах [42, с. 72]. Накінець, дерев'яні підсвічники-трійці із антропоморфними зображеннями (які вживали «особливо під час Йордану») широко побутували на Гуцульщині [51, с. 329, 328 (рис. 219.2), 329 (рис. 220)].

Заслуговує на увагу те, що у хатах, у яких паралельно функціонували два коми́ни («пічний» — над челюстями печі і «посвітний»), у свято «женицьби коми́на», поліщуки «женили комин і лучник» [49, с. 158]. На наявність певних ритуально-обрядових аналогій між «коми́ном» над челюстями печі і «посвітним коми́ном» наголошує Є. Бломквіст [2, с. 274]. Цікаво, що у деяких місцевостях Полісся (с. Кричильськ Сар. Рів.) перед тим, як перший раз розпалити вогонь у новоспорудженій печі, її обкидали хмелем та житом: «Нову печ перший раз мав затопити муляр [пічник. — Р. Р.]. Перед тим, як перший раз затоплювати, хазяйка печ навколо обкидала хмелем, житом... обкидала все... комин [ди-

мозбірник над челюстями. — Р. Р.], печ...». Для наочності, респонденти проводять аналогії із фрагментами весільної обрядовості: «Це так, як молодих ведуть на посад, то ложе обсыпають хмелем і житом»²⁸. До речі, з пічним коми́ном (ширше — з пристроями, пов'язаними із системою відведення диму) на Поліссі пов'язана значна частина (якщо не більшість) демонологічних вірувань, звичаїв, обрядів, повір'їв, які торкаються системи опалення [41, с. 148—180]. Як слушно зазначає Р. Сілецький, зважаючи на те, що пристрої для відведення диму (з печі) поза межі житлового приміщення стали компонентом побуту поліщуків відносно недавно, то первісно в обрядово-ритуальному відношенні їх відповідником був отвір у стелі, через який у хатах, облаштованих вогнищем чи курною піччю, виходив дим [41, с. 156]. Нагадаємо, що спеціальні отвори для виходу диму з курної хати на Поліссі зустрічались досить рідко (переважно дим виходив крізь прочинені на час топлення двері) [34, с. 56]. Причому, літературні джерела згадують лишень стінові димоволоки (отвори) у сінешній стіні (проти припічка) чи напільній (проти запічка) [34, с. 57]. Водночас, ніхто із дослідників не звертав належної уваги на те, що у житловому приміщенні перед челюстями печі дуже часто був ще один отвір — у стелі, над лучником, причому він уже у *курній хаті* був обладнаний спеціальним коми́ном (безперечно, якась частина диму виходила із приміщення крізь нього). Звідси зрозуміло, що, швидше за все, саме із «лучником» давніше пов'язувались основні ритуально-обрядові аспекти, які з часом перейшли на димозбірник над припічком.

Таким чином, підіємо загальні підсумки.

На Поліссі ще на початку, а почасти й у середині ХХ ст. для освітлення житла широко вживали лучину (соснові тріски). Практикувалось кілька способів її спалювання (у підвісному лучнику, на припічку, у мобільних світильниках тощо), які могли паралельно функціонувати в одному й тому ж житловому приміщенні. Причому, всупереч твердженням окремих дослідників, перелічені освітлювальні пристрої мають тут досить давню, принаймні, кількасотлітню традицію.

²⁷ Заслуговує на увагу те, що відповідно до матеріалів М. Пйотровського, що походять із сер. ХІХ ст., впродовж вечірніх трапез при відзначенні весняних та літніх «дідів» господиня гасила вогонь у «лучнику» і запалювала воскову свічку, яку ставила на припічку. І лише після вечері свічку гасила і запалювала «лучник» ([7, с. 297, 326].

²⁸ Зап. 26.07.2008 р. у с. Кричильськ Сарненського р-ну Рівненської обл. від Пітера Терентія Івановича, 1929 р. н.

Викладений матеріал дає можливість прослідкувати певний культурно-генетичний зв'язок поліського «посвіта» із системою опалення, зокрема із відкритим вогнищем як основним чи альтернативним опалювальним пристроєм житла. Водночас, як показують джерела, перші пристосування для відведення диму із курної хати (димозбірники) поліщуки споруджували власне над «лучниками».

Щодо обрядово-ритуальних аспектів, пов'язаних із «лучником», то вони, безсумнівно, приховують у собі глибокий пласт давніх демонологічних уявлень, з'ясування семантики яких потребує подальших досліджень.

1. Бессараба И.В. Материалы для этнографии Садлецкой губернии / И.В. Бессараба. — СПб., 1903. — 220 с.
2. Бломквист Е. Э. Крестьянские постройки русских, украинцев и белорусов (поселения, жилища и хозяйственные строения) / Е.Э. Бломквист // Восточнославянский этнографический сборник : Очерки народной материальной культуры русских, украинцев и белорусов в XIX — начале XX в. — М. : Изд-во АН СССР, 1956. — С. 3—458.
3. Бойченко В. Етнографічні особливості полісько-подільської перехідної зони / Валентина Бойченко // Джерела до української етнології : матеріали польових досліджень. — К. : Задруга, 2011. — Вип. 1. — С. 212—236.
4. Боплан Г. Опис України / Гійом Левассер де Боплан, Проспер Меріме // Гійом Левассер де Боплан. Опис України. Проспер Меріме. Українські Козаки. Богдан Хмельницький / пер. з фр. прим. та передм. Я. Кравця. — Львів : Каменяр, 1990. — С. 17—114.
5. Боряк О. Баба-повитуха в культурно-історичній традиції українців : між профанним і сакральним / Олена Боряк. — К. : [Б. в.], 2009. — 398 с.
6. Брицун-Ходак М. Літописна земля Древлян. Археологія, історія, етнографія : історико-краєзнавче дослідження / Микола Брицун-Ходак. — Коростень : [Б. в.], 2002. — 362 с.
7. Возняк М. Народний календар із Овруччини 50 рр. XIX ст. в записі Михайла Пйотровського / Михайло Возняк // Древляни : збірник статей і матеріалів з історії та культури Поліського краю. — Львів : Інститут народознавства НАН України, 1996. — Вип. 1. — С. 291—335.
8. Глушко М. Методика реконструкції об'єктів культури населення України доісторичного періоду (досвід етнологів) / Михайло Глушко // Археологічні дослідження Львівського університету. — Львів, 2006. — Вип. 9. — С. 193—210.
9. Грушевський М. Історія Української літератури : в 6-ти т., 9-ти кн. / Михайло Грушевський. — К. : Либідь, 1993. — Т. I. — 390 с.
10. Гура А.В. Свадьба символическая / А.В. Гура // Славянские древности : этнолингвистический словарь : в 5 т. / под общ. ред. Н.И. Толстого ; Институт славяноведения РАН. — М. : Международные отношения, 2009. — Т. 4. : П (переправа через воду) — С (Сито). — С. 552—556.
11. Данилюк А.Г. Традиційна архітектура регіонів України: Полісся / А.Г. Данилюк. — Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. Ів. Франка, 2001. — 147 с. : іл.
12. Данилюк А.Г. Світло погаслих посвітів / Архип Данилюк // Жовтень. — Львів, 1979. — № 11. — С. 126—130.
13. Даньковська Р.С. Українські народні світильники / Р.С. Даньковська // Науковий збірник. — Харків, 1924. — Ч. VII. — С. 1—11.
14. Дмитрук Н. З нового побуту / Никанор Дмитрук // Етнографічний вісник. — К. : З друкарні Академії Наук, 1926. — Кн. 2. — С. 31—37.
15. Добровольський Вл.Н. Значення народного праздника «Свѣчи» / Вл.Н. Добровольський // Етнографическое обозрѣніе. — М., 1901. — № 4. — С. 35—51.
16. Зеленинъ Д.К. Описаніе рукописей ученаго архива Иператорскаго русскаго географическаго общества / Д.К. Зеленинъ. — Петроградъ : Типографія: А.В. Орлова, 1914. — Вып. I. — 484 с. + III—X (предисловіе).
17. Зеленинъ Д.К. Описаніе рукописей ученаго архива Императорскаго русскаго географическаго общества / Д.К. Зеленинъ. — Петроградъ : Типографія А.В. Орлова, 1915. — Вып. II. — С. 485—988 + III—IV (предисловіе).
18. Зеленинъ Д.К. Описаніе рукописей ученаго архива Иператорскаго русскаго географическаго общества / Д.К. Зеленинъ. — Петроградъ : Типографія: А.В. Орлова, 1916. — Вып. III. — С. 989—1279 + III—IV (предисловіе).
19. Зубрицький М. Селянські будинки в Мшанци, Старосамбірського повіта / Михайло Зубрицький // Матеріали до українсько-руської етнології. — Львів, 1909. — Т. XI. — С. 1—22.
20. Киркор А. Литовское Полесье. Белорусское Полесье / А. Киркор // Живописная Россия: Отечество наше в его земельном, историческом, племенном, экономическом и бытовом значении / под общей редакцией П.П. Семенова. — Петербург ; Москва, 1882. — Т. 3. — Ч. 1—2. — С. 341—358.
21. Кобільник В. Матеріальна культура села Жукотина, Турчанського повіту (Відбитка з «Літопису Бойківщини»). — Ч. 7—9) / Володимир Кобільник. — Самбір, 1937. — 153 с.
22. Кравченко В. Етнографічний нарис (про Волинь) / Василь Кравченко // Древляни : збірник статей і матеріалів з історії та культури Поліського краю. —

- Львів : Інститут народознавства НАН України, 1996. — Вип. 1. — С. 257—278.
23. *Кутельмах К.* Аграрні мотиви в календарній обрядовості поліщуків / Корнелій Кутельмах // Полісся України : матеріали історико-етнографічного дослідження. — Львів : Інститут народознавства НАН України, 1999. — Вип. 2 : Овручина. 1995. — С. 191—210.
 24. *Лозка А.Ю.* Жаніцьба коміна / А.Ю. Лозка // Етнографія Беларусі. Энциклапедыя. — Мінск : «Беларуская Савецкая Энциклапедыя» ім. Петруся Броўкі, 1989. — С. 193—194.
 25. *Локотко А.И.* Белорусское народное зодчество (середина XIX — XX в.) / А.И. Локотко. — Минск : Наука і тэхніка, 1991. — 285 с.
 26. *Молчанова Л.А.* Матеріальна культура белорусов / Л.А. Молчанова. — Минск : Наука и техника, 1968. — 231 с.
 27. *Несен І.І.* Весільний ритуал центрального Полісся: традиційна структура та реліктові форми (середина XIX — XX ст.) / І.І. Несен. — К. : Центр захисту культурної спадщини від надзвичайних ситуацій, 2005. — 276 с.
 28. *Нечуй-Левицький І.* Мандрівка на українське Підлясся / Іван Нечуй-Левицький // Пам'ятки України. — 1995. — № 3. — С. 71—78.
 29. *Никольский Н.М.* Происхождение и история белорусской свадебной обрядности / Н.М. Никольский. — Минск : Из-во АН БССР, 1957. — 273 с.
 30. Під полиною зорею : фотонарис про історію та культуру Чорнобильського Полісся / авторство та ідея М. Загребі. — К. : Сєда-Стиль, 1996 (Без нумерації стор. і фот.).
 31. *Русов А.А.* Описание Черниговской губернии / А.А. Русов. — Чернигов : Типографія Губернского Земства, 1899. — Т. 2. — 377 с. : ил.
 32. *Русов М.А.* Поселенія и постройки крестьянъ Полтавской губернии / М.А. Русов // Труды Харьковскаго предварительнаго комитета по устройству XII археологическаго съезда. — Харьков : Печатное дѣло, 1902. — Т. II. — Ч. I—II. — 120 с.
 33. *Сабаленко Э. Р.* Беларускае народнае жылле / Э. Р. Сабаленко, У.С. Гуркоу, У.М. Іваноу, Дз.Д. Супрун / рэдактар член-карэспандэнт АН БССР В.К. Бандарчык ; Акадэмія навук БССР : Інстытут мастацтвазнаўства, этнографіі і фальклору. — Мінск : Наука і тэхніка, 1973. — 127 с.
 34. *Свирида Р.О.* Обладнання традиційного житла Правобережного Полісся / Р.О. Свирида // Народна творчість та етнографія (далі — НТЕ). — К., 1979. — № 3. — С. 56—63.
 35. Село Каменка Волоска / [Б. а.] // Галичанин : літературний збірник. — 1862. — Кн. 1. — Вип. 1. — С. 98—121.
 36. *Сивак В.* Інтер'єр поліського житла / Василь Сивак // Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження. — Львів : Інститут народознавства НАН України, 2003. — Вип. 3 : У межиріччі Ужа і Тетерева. 1996. — С. 125—166.
 37. *Сивак В.* Каганець / В. Сивак // Мала енциклопедія українського народознавства. — Львів : Інститут народознавства НАН України, 2007. — С. 252—253.
 38. *Сивак В.* Лучина / В. Сивак // Мала енциклопедія українського народознавства. — Львів : Інститут народознавства НАН України, 2007. — С. 317.
 39. *Сивак В.* Інтер'єр житла : традиційні меблі / В. Сивак, М. Сополіга // Лемківщина : у 2-х т. — Львів : Інститут народознавства НАН України, 1999. — С. 278—293.
 40. *Сілецький Р.* До питання про відкрите вогнище як опалювальний пристрій народного житла на Правобережному Поліссі / Роман Сілецький // Вісник Львівського університету. — Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 1999. — Вип. 34. — С. 495—500. — (Серія історична).
 41. *Сілецький Р.* Опалювальні пристрої народного житла Середнього Полісся (конструктивно-функціональний та світоглядний аспекти) / Роман Сілецький // Вісник Львівського університету. — Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2008. — Вип. 43. — С. 134—183. — (Серія історична).
 42. *Сумцов Н. Ф.* Культурныя переживания / Н.Ф. Сумцов // Київская старина. Ежемесячный исторический журналъ. — Киевъ, 1890. — Годъ девятый. — Т. XXX : Июль. — С. 72—78.
 43. *Таранушенко С.* Давне поліське житло / Стефан Таранушенко // НТЕ. — 1969. — № 1. — С. 8—23.
 44. *Титов В.С.* Историко-этнографическое районирование материальной культуры белорусов (XIX — начало XX в.) / В.С. Титов. — Минск : Наука и техника, 1983. — 152 с.
 45. *Толмачевъ И.Н.* Юго-Западный край. Статистическое обозръные. Восточное Польшье / И.Н. Толмачевъ. — Киевъ : Типографія Штаба Киевскаго Военнаго округа, 1897. — Т. 1. — 480 с.
 46. *Толстая М.С.* Полесский народный календарь / М.С. Толстая. — М. : Индрик, 2005. — 599 с.
 47. *Харузинъ Ал.* Славянское жилище въ Съверо-Западном краѣ: Изъ матеріаловъ по исторіи развитія славянскихъ жилищъ / Ал. Харузинъ. — Вильна, 1907. — 341 с. : ил.
 48. *Чубинский П.П.* Малороссы Юго-Западного края: жилище, утварь, хозяйственные постройки и орудия / П.П. Чубинский // Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Русским Географическим обществом Юго-Западного отдела. — СПб., 1877. — Т. 7. — Вып. 2. — С. 339—606.
 49. *Шейнъ П.В.* «Женитьба коміна» и «женицьба свьчки» / П.В. Шейн // Этнографическое обозръние. — М., 1898. — № 3. — С. 152—160.

50. Шейнъ П.В. Матеріали для изучения быта і языка русскаго населенія съверо-западнаго края. — Т. 3 / П.В. Шейнъ // Сборник отделения русскаго языка и словесности Императорской Академии Наук. — Санкт-Петербург, 1903. — Т. 72. — 535 с.
51. Шухевич В. Гуцульщина. Ч. 2 / Володимир Шухевич ; репринт. вид. 1899 р. — Верховина, 1997. — Т. 1. — С. 25—348.
52. Dmochowski Z. Sprawozdanie ze studjów nad poleskim budownictwem drzewnym w r. 1934—35 / Zbigniew Dmochowski // Biuletyn historii sztuki i kultury. — Warszawa, 1934—1935. — R. 3. — S. 331—334.
53. Dmochowski Z. Ze studiów nad poleskim budownictwem drzewnym / Zbigniew Dmochowski // Buletyn historii sztuki i kultury. — 1937. — R. V. — S. 165—217.
54. Frankowski E. Z. Polesia Wołyńskiego / Eugeniusz Frankowski // Ziemia. — Warszawa ; Lwów, 1914. — Rok V. — Nr. 11. — S. 165—168.
55. Gajek J. Zarys etnograficzny zachodniej części Podola / Gajek Józef / «Annals UMCS». Sek. F. — Lublin, 1947. — Cz. I : Kultura materialna. — 190 s.
56. Jeleńska E. Wieś Komarówicze w powiecie mozyrskim / Emma Jeleńska // Wiśła. — 1891. — T. 5. — S. 290—331.
57. Kolberg O. Chełmskie: Obraz etnograficzny / Oskar Kolberg. — Kraków : W drukarni Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1890. — T. 1. — 270 s.
58. Liske X. Cudzoziemcy w Polsce (L. Naker, U. Werdum, J. Bernoulli, J.E. Biester, J.J. Kausch) / Xawery Liske. — Lwów, 1876. — 341 s.
59. Lubicz-Czerwiński I. Okolice zadniestrskie między Stryjem i Lomnicą. Czyli opis ziemi, dawnych kłesk lub odmian tej okolicy / Ignacy Lubicz-Czerwiński. — Lwów, 1811. — 281 s.
60. Moszyński K. Polesie Wschodnie / Kazimierz Moszyński. — Warszawa : Wydawnictwo kasy im. Mianowskiego, 1928. — 328 s.
61. Pietkiewicz Cz. Polesie Rzeszyckie: Materiały etnograficzne / Czesław Pietkiewicz. — Kraków, 1928. — Cz. I. : Kultura materialna. — 319 s.
62. Staszczak Z. Budownictwo chłopskie w województwie Lubelskiem (w XIX i XX wieku) / Zofia Staszczak. — Wrocław : PTL, 1963. — T. XXIV. — 232 s.
63. Stecki T. Wołyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym / Tadeusz Jerzy Stecki. — Lwów : Druk i nakład zakładu nar. Im. Ossolińskich, 1864. — T. 1 — Cz. 1. — 385 s.
63. Weberfeld E. Jaworów. Monografia historyczna, etnograficzna i statystyczna: Przewodnik naukowy i literacki / E. Weberfeld. — Lwów, 1909. — 82 s.

Roman Radovych

ON POLISSIAN «POSVIT» LIGHTING (technological and cultural genetic aspects)

On the ground of field research-works as well as possessed sources and scientific literature in the article have been considered some devices used by Polissian inhabitants in lighting their dwellings by means of burning the «luchinas», i.e. small pine-tree rods. Analytical study has been made as for constructive peculiarities of devices and dynamics in development of those as well as some ritual aspects related to «posvit». Cultural and genetic connections of lighting and heating devices of Polissian homesteads have been traced.

Keywords: ethnology, Ukraine, Polissia, «luchina», «posvit», open fire, stove, ritualism

Роман Радович

ПОЛЕССКИЙ «ПОСВИТ» (технологический и культурно-генетический аспекты)

На основании полевых исследований, имеющих источники и научной литературы рассматриваются приспособления, с помощью которых полещуки освещали жилище, сжигая «лучину» (мелкие сосновые щепки). Анализируются их конструктивные особенности, динамика развития, а также обрядно-ритуальные аспекты, связанные с «посвитом». Прослеживается культурно-генетическая связь между осветительными и отопительными приспособлениями полесского жилища.

Ключевые слова: этнология, Украина, Полесье, «лучина», «посвит», открытый очаг, печ, обрядность.